[1] Tekst Ruud Metselaar

De barometermakers aan het Comomeer

Inleiding-Emigratie

Door alle eeuwen heen leefde de bevolking in de bergdorpen rond het meer in grote armoede. Veel gezinnen moesten leven van de opbrengst van een stukje grond van niet meer dan 1000 m^2. Toen in de tijd van de Spanjaarden de bevolking ook nog toenam en de bewoners regelmatig te lijden had onder hoge belastingen, telkens terugkerende pest epidemieën en plunderende, doortrekkende troepen, begonnen steeds meer mannen werk elders te zoeken. Vanuit het Alto Lago trok men vooral naar havenplaatsen als Messina en Palermo, zoals terug te zien is aan de aanbidding van de heilige Rosalia, beschermvrouwe van Palermo en beschermer tegen de pest. Vanaf begin 17e eeuw zien we echter een nieuw type emigratie opkomen. In vele dorpen, vooral aan de westkant van het meer, beginnen mannen zich te bekwamen als makers van barometers en ook thermometers. Om deze te verkopen trokken ze door heel Europa, tot in Rusland aan toe en sommigen vestigden zich ook voor langere tijd in het buitenland. Aan deze barometermakers is deze Nieuwsbrief gewijd.
Ook in de 19e eeuw bleef de armoede groot, maar nu met het gevolg dat men emigreerde naar Noord- en Zuid-Amerika. Ook trokken nu veel mannen als seizoenarbeiders naar de Vogezen, de Elzas en Zwitserland.

De barometer

Het verhaal over de barometermakers[2] van het Comomeer begint in de eerste helft van de 17e eeuw met de veroordeling van Galileo Galilei (1564-1642) door de kerkelijke rechtbank omdat hij het heliocentrisch wereldbeeld van Copernicus verdedigt op grond van waarnemingen van de sterrenbeelden. Hij werd in 1633 veroordeeld tot levenslang huisarrest en bracht zijn verdere leven door in een Florentijns landhuis.

In die tijd ontwierpen ingenieurs fonteinen (en dus ook pompen) voor de stad Florence. Ze merkten dat de enorme pompen er niet in slaagden om water meer dan zo'n 10 meter omhoog te zuigen. Galileo werd om hulp gevraagd, maar hij stierf voordat hij het probleem op kon lossen. In zijn aantekeningen werd de hypothese gevonden dat lucht een massa moet hebben, maar hij kon er geen conclusies uit trekken. Na zes jaar en inmiddels blind geworden, kreeg hij toestemming om Evangelista Torricelli als assistent aan te nemen en Vincenzo Viviani als secretaris. Na het overlijden van Galilei in 1642 bleven deze twee in Florence experimenteren. Torricelli (1608-1647) las de aantekeningen van zijn voorganger en wilde bewijzen dat het de

---

[1] Verzoeken om toezending per email aan: rmetselaar@on.nl
[2] Pedraglio onderscheidt in zijn boek ‘barometraio’ d.w.z. constructeur van barometers, van ‘baromèta’ personen die barometers, thermometers en soortgelijke instrumenten maken en verhandelen. Ik gebruik in deze Nieuwsbrief het woord ‘barometermakers’ in deze brede betekenis en in veel gevallen zien we hen ook vermeld als juweliers.

luchtdruk was die het water omhoog bracht. Om niet met buizen van 10 meter hoog te hoeven werken, vatte hij het idee op om kwik te gebruiken, ongeveer 13,6 maal zo zwaar als water. Het was Viviani die het experiment uitvoerde door een aan één zijde afgesloten glazen buis van circa 120 cm te vullen met kwik en deze buis omgekeerd in een bakje kwik te plaatsen. Daarbij zakte het kwikniveau tot ongeveer 76 cm. Hij herhaalde het experiment vele keren en merkte op dat het niveau varieerde met het weer: bij slecht weer was het niveau lager dan bij mooi weer. Het instrument werd door Torricelli en Viviani barometer genoemd, van het Grieks βαροζ, druk. Het kwikreservoir werd al snel vervangen door een soort ampul onderaan de buis en geheel werd op een houten plank bevestigd. In 1660 verbeterde Reneé Descartes de barometer door het toevoegen van een schaalverdeling. In deze vorm verspreidde het instrument zich in korte tijd over heel Europa.

Fig.1 Barometermakers aan het werk

Nu is de vervaardiging van zo'n barometer niet zo eenvoudig en vereist een groot vakmanschap. In de eerste plaats moet het kwik zeer zuiver zijn, hetgeen bereikt wordt door het vlak voor gebruik te destilleren. Ook het glas voor de buis moet zeer zuiver zijn en de buis moet over de hele lengte een constante diameter hebben. De vervaardiging van deze instrumenten vond dan ook vooral plaats op de universiteiten en in Italië behoorden vooral Pisa en Florence tot de eersten en iets later volgden ook Bologna, Padua en Pavia.
In 1593 was Galilei er ook in geslaagd te temperatuur te meten met een glazen cilinder gevuld met alcohol, waarvan de dichtheid sterk afhangt van de temperatuur. In de alcohol dreven bolletjes van verschillend gewicht om de dichtheid te meten. Hiermee had hij de thermometer uitgevonden. Later werd deze verbeterd door de invoering van de temperatuurschalen zoals die van Réaumur, Celsius en Fahrenheit.

Het maken van zowel barometers als thermometers vereiste veel vakmanschap: glasblazen, zuivering van kwik, het monteren op een houten achtergrond met kalibratie. En nadat Christiaan Huygens in 1672 de contra-barometer uitvond werd de vervaardiging nog wat ingewikkelder. Hij verving de buis van Torricelli door een aan één zijde gesloten U-buis en bracht aan de open zijde een hoeveelheid van een olie met wat kleurstof op het kwik (fig. 3). Kleine veranderingen in de kwikhoogte werden nu ongeveer 10x versterkt, waardoor de nauwkeurigheid van de

drukaflezing veel beter werd. De naam *contra* komt van het gegeven dat nu bij een verhoging van de druk het vloeistofpeil aan de open zijde juist omhoogging.

Fig.2. Links thermometers, rechts voorpagina boek met collegeteksten van Torricelli

Nog een verbetering die ook door onze barometermakers werd gevolgd, was de wijzerbarometer (zie de figuur). Op het kwik (A) werd een glazen gewichtje aangebracht, waaraan een fijn draadje is vastgemaakt dat over een kleine katrol (P) loopt en aan het eind (B) voorzien is van een klein en iets lichter tegengewichtje. Als nu de luchtdruk stijgt, gaat A omlaag en B omhoog, en beweegt de wijzer die bevestigd is aan P met de klok mee langs een schaalverdeling. Ook de zogenaamde banjo barometer, zogenoemd naar de vorm, berust op dit principe. We zullen verderop enkele voorbeelden tonen van deze geavanceerde barometers.

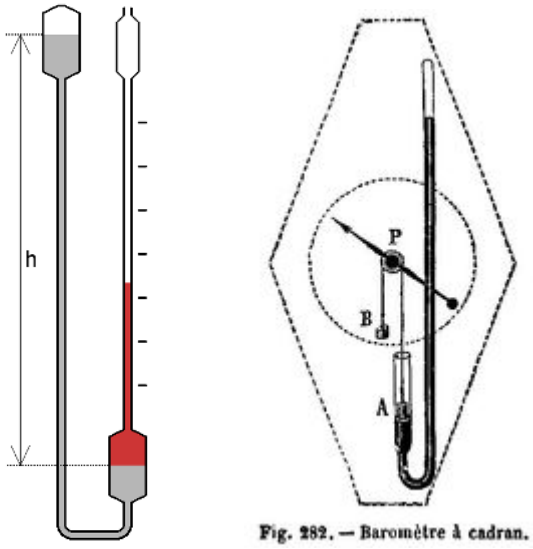

Fig. 3. Links: Contra-barometer volgens Huijgens,
rechts: barometer met wijzerschaal (Foto's Wikipedia)

De kwikbarometer was nauwkeurig, maar onhandig om te vervoeren. In 1844 werd door Lucien Vidie de aneroide (of holosterische) barometer gepatenteerd, vijf jaar later verbeterd door Eugene Bourdon die gebruik maakte van de vervorming die werd veroorzaakt door een luchtledige, afgeplatte buis onder invloed van variaties in de externe druk.

Onduidelijk is hoe de vervaardigingsmethode van deze apparatuur bij de dorpelingen aan het Comomeer terechtkwam, maar al vanaf midden 17^{e} eeuw begonnen ze deze zowel te maken als te exporteren.
De kunst van het glasblazen kwam zeker uit Venetië. We weten bijvoorbeeld dat ene Nicolo Baserga uit Brunate in de tweede helft 17^{e} eeuw werkte en handeldreef met Venetië en hetzelfde gold voor ene Cetti uit Laglio. Wellicht waren er ook contacten met wetenschappers rond

Galilei, die van 1592 tot 1610 hoogleraar was aan de universiteit van Padua.
Ook was er Giovanni Alfonso Borelli uit Germasino, die tien jaar samenwerkte met Viviani in Pisa. Zeker is dat in de 18e eeuw vele mannen uit Germasino het dorp verlieten om zich over de Alpen te vestigen, eerst tijdelijk en daarna definitief, en daar handelden in barometers en thermometers. We komen verderop terug op deze handelaren uit Germasino.

Brunate

Ook in Brunate waren er verschillende barometermakers. We weten dat Alexander Volta de eerste maanden van zijn leven doorbracht bij de min Elisabetta Pedraglio en haar man Lodovico Monti, van beroep barometermaker zoals blijkt uit de plaquette op de kerk van Brunate[i]. Ook zijn zoons Pietro en Giuseppe werden barometermakers en verhuisden later naar Frankrijk en Engeland. Volta kwam ook later regelmatig in Brunate en kon daar ook weer informatie verstrekken en adviezen geven. In de tweede helft 18e eeuw zijn er vele barometermakers uit Brunate naar het buitenland gegaan, vooral naar Frankrijk. We zullen ook enkele van hen volgen.

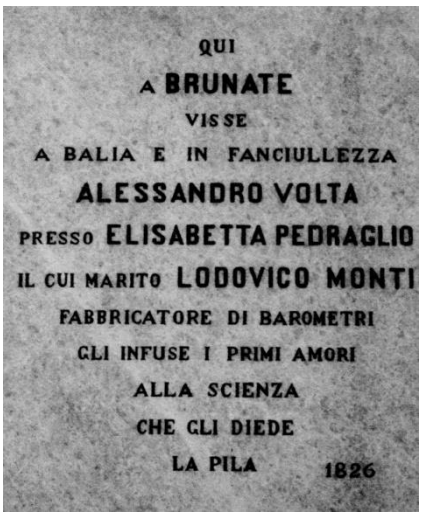

Fig.4. Links: plaquette op de kerk van Brunate, rechts: bordje op het huis in Brunate waar Volta de eerste 30 maanden van zijn leven doorbracht

Marco Pedraglio heeft een uitvoerige studie gewijd aan de barometermakers uit zijn woonplaats Brunate.[ii] Hij noemt in die studie 21 dorpen langs het meer, waar makers van barometers en thermometers actief waren. Bekende namen zijn Primavesi, Rebije, Silo, Bianchi, Rossi, Luzzani, Casati, Tessa, Caprani, Galli, Artaria. Pedraglio geeft een tabel met 67 namen van mannen uit Brunate die in het buitenland werkten, maar vooral in Frankrijk. Een van de meest succesvolle van hen was Maurizio Baserga, die in december 1764 een atelier opende in Parijs. A. Baserga publiceerde in 1866 een catalogus, waaruit blijkt dat de zaak al sinds 1805 was gevestigd op de Quai des Orfèvres en een uitgebreide serie producten verkocht, waaronder natuurlijk de barometers. Maurizio wist een aanzienlijk fortuin te vergaren en verhuisde voor het eind van zijn leven, in 1808, weer naar het Comomeer, waar hij een huis kocht in Nobiallo. Uit het overzicht van Marco Pedraglio blijkt dat er wel dertien Baserga's (zonen en neven van Maurizio) in Frankrijk werkten. Van de familie Pedraglio waren er zelfs zestien als barometermakers in Frankrijk, waaronder bijvoorbeeld Tommaso, die in Brest bekend was als 'Mercante di instrumenti di matematica e di opera'. De enigen uit Brunate die in Nederland werkten waren vader en zoon Domenico en Maurizio Bernasconi, die zich in Amsterdam

vestigden. Het testament van Domenico dateert van 12 oktober 1802. Dat het deze barometermakers goed ging blijkt wel uit het feit dat ze hun winkels hadden in belangrijke straten in Amsterdam: Kalverstraat, Nieuwedijk en Warmoesstraat.
Toch was dat niet altijd het geval. De mannen die in de tweede helft van de 18e eeuw naar Frankrijk trokken troffen namelijk een land dat door de revolutie in een diepe economische crisis was geraakt. Het gevolg was dat velen van hen weer terugkeerden naar het meer. Daarentegen kwamen degenen die naar Engeland trokken in een land dat door de industriële revolutie tot economische bloei was gekomen en vele barometermakers profiteerden daarvan. Het gevolg was dat de meeste van hen nooit meer terugkeerden naar hun geboortegrond.

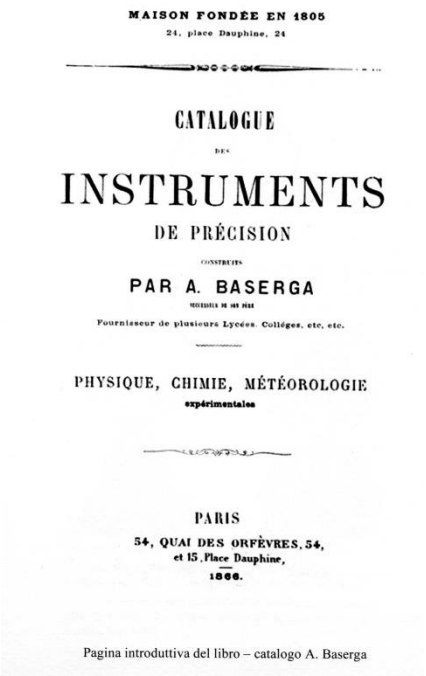
MAISON FONDÉE EN 1805
24, place Dauphine, 24

CATALOGUE
DES
INSTRUMENTS
DE PRÉCISION
CONSTRUITS
PAR A. BASERGA
Fournisseur de plusieurs Lycées, Collèges, etc, etc.

PHYSIQUE, CHIMIE, MÉTÉOROLOGIE
expérimentales

PARIS
54, QUAI DES ORFÈVRES, 54,
et 15, Place Dauphine,
1866.

Pagina introduttiva del libro – catalogo A. Baserga

Fig.5. Links Catalogus van A. Baserga Rechts: een pagina uit de catalogus met afbeeldingen van de Bourdon (of holosterische) barometer

BAROMÈTRES HOLOSTÉRIQUES. 37

507 N° 3. Grands. { A cadran plein, de 21 centimètres de diamètre, en cuivre, avec deux thermomètres..... 75 »

Fig. 54.

508 Idem. { A cadran à jour de 21 centimètres de diamètre, avec deux thermomètres..... 78

Fig. 55. Fig. 56.

509 **Baromètre holostérique, petit modèle,** cadran métal, gravé, argenté; ce modèle peut se porter en poche..... 60 »

« Tous ces baromètres sont renfermés dans des étuis en gainerie. »

Germasino

Angela Borelli geeft in haar boek[iii] een overzicht van de barometermakers uit Germasino: Borelli, Barella, Brambini, Pedroli, Poncia, Maschielli, Reballio. Hierbij merk ik op dat Germasino volgens een telling in 1861 600 inwoners had, tegen nog slechts 250 nu. We zullen verderop de familie Borelli in detail volgen.

De massale uittocht van mannen had grote gevolgen voor de dorpen. Zo woonden er in Canzo 1400-1500 zielen, maar in werkelijkheid waren er slechts ongeveer 600 inwoners aanwezig! De langdurige afwezigheid van de mannen betekende ook dat al het werk op het land op de vrouwen en kinderen rustte. De mannen kwamen vaak in de wintermaanden naar huis. Ook waren natuurlijk niet alle mannen even succesvol in het buitenland. We weten ook dat sommigen van hen niet terugkeerden en bijvoorbeeld in krijgsdienst traden. Er is een document uit 1818 waarin een vrouw de pastoor een brief aan de Oostenrijkse regering laat schrijven met het verzoek om een overlijdensverklaring van haar man, die naar Rusland was gegaan, zodat ze opnieuw zou kunnen trouwen en weer te eten krijgen.

In de loop van de jaren veranderden sommigen ook van beroep en begonnen winkels met spiegels, lijsten of ander meubilair. Er was er ook een die in Nederland als schoorsteenveger

begon en slanke Italiaanse jongetjes over liet komen om de schoorsteenkanalen te reinigen. Ook vond ik een mooi verhaal over ene Salici, uit Campo, die de goede naam van de barometermakers misbruikte door aan vrome vrouwen in Duitsland doornen van de Christuskroon te verkopen. Technisch klopte dit verhaal wel enigszins: hij verkocht namelijk doornen van de marruca struik, een veel voorkomende mediterrane struik, die Christusdoorn werd genoemd omdat volgens de traditie de doornenkroon hiervan was gemaakt.[iv]

Alexander Volta

In dit verband is ook de interesse van Volta voor de meteorologie interessant, zoals blijkt uit een brief die hij op 15 oktober 1779 schreef aan graaf Firmian, de gouverneur van Milaan. Hij beschrijft hierin een reis in 1777 vanuit Como naar Zwitserland, waarin hij het werk van Torricelli vervolgt en gegevens verzamelt over het klimaat met behulp van barometers en thermometers. Hij trok met een gezelschap over de Gottard met twee barometers gemaakt door Marco Sarugga en thermometers en een eudiometer. Met de barometers onderbraken ze de reis iedere drie uur voor het doen van een waarneming. De naam van Sarugga is ook belangrijk. Hij werkte aan de Universiteit van Pavia waar hij voor Volta barometers maakte. Uit volgende brieven blijkt dat hij het werk niet alleen aankon en daarom zocht Volta assistenten. Eén daarvan was Casati, afkomstig uit Laglio.

Een andere bekende glasblazer, waarvan we weten dat hij in Venetië in de leer was geweest, was Antonio Cetti, ook al afkomstig uit Laglio. Hij was zo bekend dat Volta hem een vaste positie aan de Universiteit van Pavia aanbood.

In 1774 werd Volta benoemd als leraar aan het gymnasium in Como. Hier zorgde hij ervoor dat er een laboratorium gevestigd werd in een huis in de wijk Vico in Como, waarin ook glasblazers werden aangesteld. Hij zag het als zijn taak jonge mensen zowel theoretisch als experimenteel op te leiden en het is zeer waarschijnlijk dat zijn activiteiten mede hebben bijgedragen aan de positie van de inwoners aan het Comomeer als barometermakers (en later meer algemeen als constructeurs en handelaars in fysische meetinstrumenten).

Barometermakers uit Germasino

In de bibliotheek in Dongo ontmoette ik Angela Borelli, die toen werkte aan een boekje over haar geboortedorp. Zij vertelde me dat ze recent een brief uit Engeland had ontvangen van een Borelli die wel eens wilde zien waar zijn familie vandaan kwam. Het bleek dat de eerste Borelli die zich in Engeland vestigde Giuseppe was, geboren in 1735. Hij werd in 1790 ingeschreven als fabrikant van horloges (de barometermakers hadden geen eigen gilde). Hij verengelste zijn naam in Joseph en had een broer Pasquale Domenico die in Germasino was gebleven en molenaar van beroep was. Deze Pasquale had 30 kinderen en één daarvan, Pietro Antonio, geboren 1763, vertrok naar Londen, maar verhuisde later naar Noorwegen.

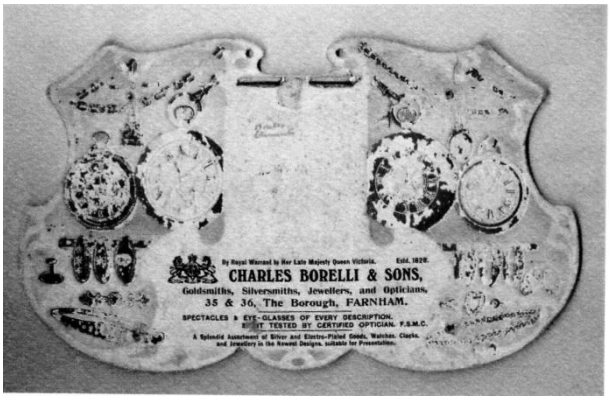

Fig. 6. Reclamebord van Charles Borelli die in 1860 in Engeland arriveerde

Begin 19e eeuw verhuisden nog meer Borelli's naar het UK, waar de familienaam kreeg als makers van barometers en horloges.

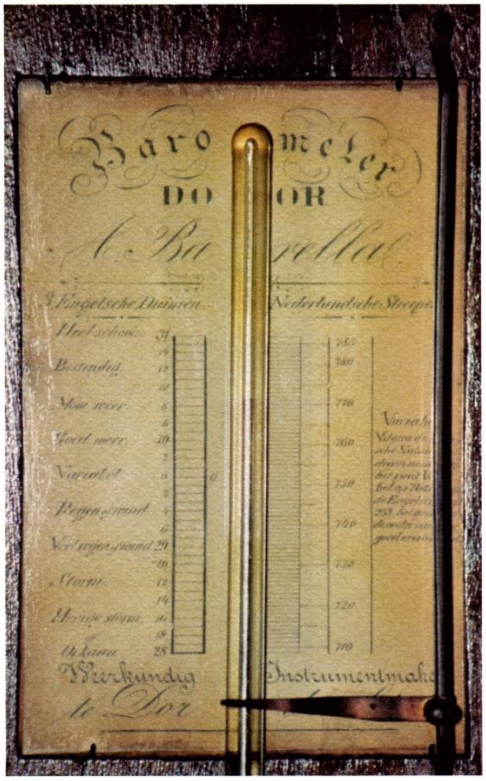

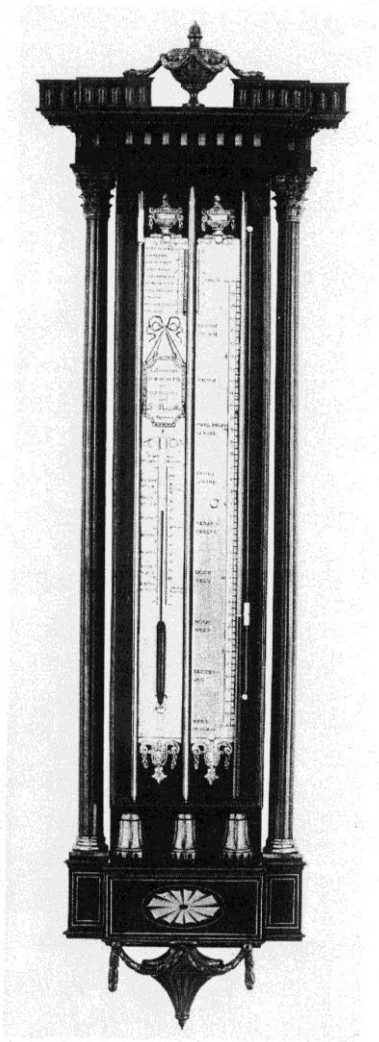

Fig. 7. Barometers gemaakt door emigranten uit Germasino:

Boven: barometers van D. Barella,1740, Dordrecht

links: een contra-barometer van A. Barella, Amsterdam

rechts: contra-barometer van Cetti en Stoppani&Co.(1800-1810) uit Amsterdam
(collectie Bolle)

Vanuit Londen verhuisden ze naar Reading, dicht bij het kasteel van Windsor en vervolgens naar Farnham, een stadje ten ZO van Londen. Hier opende in 1828 Giuseppe en Donato Borelli een werkplaats, eerst als fabrikanten van barometers en horloges, later als juweliers. De zaak bleef van de Borelli's die in Engeland waren geboren of zoals Gaetano, geboren in 1842, die met zijn broers Carlo, Pietro Celestine en Clemente, als laatsten uit Germasino verlieten en naar Engeland kwamen. Deze vier verlieten het dorp in de periode 1861-1870, niet alleen om hun fortuin te zoeken, maar ook om te ontkomen aan de dienstplicht die de Piemontesi hadden ingevoerd na de éénwording van Italië. De Engelse tak bereikte het hoogtepunt van bekendheid in 1881, toen Lord Ciambellano hun het recht gaf om de titel Hofleveranciers van horloges te voeren op hun zaak en drukwerk. Ze leverden aan kasteel Windsor meerdere klokken en ook aan het St. James paleis in Londen. Iedere donderdag ging één van hen deze klokken verzorgen en controleren, eerst persoonlijk later door vertrouwden.
Onder de nakomelingen van de vier broers die tussen 1860 en 1870 in Farnham aankwamen, was een belangrijke plaats voor Charles Ernest, geboren 1873, en zijn broer Frank Leonard, Leo genoemd, geboren 1881 en zonen van Carlo Borelli die in 1860 in Engeland was aangekomen. De Borelli's maakten hier hun fortuin, kochten huizen en terreinen en op één daarvan plantten ze wijnstokken, die ondanks het weinig gunstige klimaat tientallen jaren zure druiven leverden. Aan die oogst waren twee ceremonieën verbonden: De eerste was het aanbieden van een schotel met de beste trossen aan de burgemeester van Farnham, de tweede was het aanbieden van de beste trossen op het Windsor Castle, waar ze volgens de Borelli op de tafel van de vorst(in) zouden komen, maar of ze daar ooit kwamen is onzeker. Charles Ernest was in de jaren rond de 2e Wereldoorlog een gezien man in de gemeenschap als lid van het gemeentebestuur. Na zijn dood in 1950 is er een park naar hem genoemd bij de rivier die het dorp doorkruist en is de Borelli Walk een geliefd wandelpad. Hij is nooit getrouwd en laat dus geen erfgenamen na.
Zijn broer Leo beheerde de zaak tot 1964 toen hij overleed met één zoon, Charles Vincent, die katholiek priester werd en dus ook ongehuwd bleef. Leo had behalve de zoon twee dochters, Winifred en Margaret. Beide trouwden, maar alleen Margaret kreeg kinderen. De twee zussen beheerden de winkel tot 1973 en verkochten toen de zaak. Deze lag aan de hoofdstraat ter hoogte van een tuin die voortaan Borelli's Yard genoemd werd.

Met deze Borelli's eindigde de Britse tak van de familie. De zonen van Margaret, met de achternaam Watts, hebben nooit belangstelling gehad voor hun oorsprong uit Germasino.

Uit een andere tak van de Borelli's in Germasino zijn een broer en zus, achterneef en nicht van Clemente, die in 1870 naar Engeland emigreerden. Van de 30 kinderen van Pasquale Domenico zijn er nog meer geëmigreerd en zo is er bijvoorbeeld een tak van de familie in Denemarken terechtgekomen.

Fig. 8. Banjo-barometer van A. Reballio,1850, Rotterdam

Ook afkomstig uit Germasino was de familie Reballio. De eerste van deze familie was waarschijnlijk Antonio Christoffel, geboren in 1720-1725 en overleden in Rotterdam in 1801. De familie was tot ver in de 20e eeuw actief als instrumentmakers in deze stad en we kennen vele barometers gemaakt door de firma A. Reballio. De foto's tonen een contra-bakbarometer en een banjo-barometer van Reballio.

Het barometermuseum in Nederland

Tijdens een van mijn ontmoetingen met Marco Pedraglio zei ik hem dat er in Nederland een barometermuseum was. Hij was meteen geïnteresseerd en vroeg me of ik er iets meer over kon vertellen. Met wat zoeken op internet vond ik dat dit museum in Maartensdijk gevestigd was geweest, maar in 2005 was gesloten. Zonder veel moeite kwam ik echter in contact met de oprichter van het museum, Bert Bolle, die inmiddels naar Australië was verhuisd. Dit contact was voor Pedraglio erg interessant en ik heb enige tijd bemiddeld, want Pedraglio sprak geen Engels en Bolle geen Italiaans.

Fig.9. De hal met de 11 m hoge waterbarometer in het Barometermuseum in Maartensdijk

Het barometermuseum werd in 1986 gesticht door de antiquair Bolle in zijn grote villa op het landgoed Rustenhove in Maartensdijk. Een grote publiekstrekker was de waterbarometer die hij maakte en die een plaats vond in de centrale hal van de villa. Ze bestond uit een glazen buis van 11,5 m lengte, die gevuld werd met ongeveer 55 liter water. (Een druk die overeenkomt met die van een 760 mm hoge kwikkolom komt betekent een 10,33 m waterhoogte). Naast deze buitengewone barometer, die een vermelding kreeg in het Guiness Book of Records, waren er talloze barometers van verschillende herkomst. Gelukkig is veel informatie hierover beschreven door Bert Bolle in zijn boek "Barometers in beeld".[v] In 2005 werd er een wetsvoorstel ingediend waarbij het gebruik van kwik door particulieren verboden werd. Daarop besloot Bolle te verhuizen naar Denmark in Australië, waar hij in 2007 het museum opnieuw vestigde. In 2016 overleed hij daar.

In het museum bleken een barometer van A. Barella en een van D. Barella, beide uit Germasino, aanwezig te zijn. Ambrogio Antonio Barella was uit Germasino naar Amsterdam geëmigreerd en hij verhuisde later naar Dordrecht. Ambrogio was een neef van Donato Innocente Barella (1803-1871), die in 1819 uit Italië naar Amsterdam kwam. Hij was getrouwd met Therese Butti, ook al afkomstig uit een barometerfamilie.

Het eind van de activiteiten

In de loop van de 19e eeuw kwamen er meer technieken beschikbaar voor de vervaardiging van barometers, thermometers en soortgelijke meetinstrumenten en daarmee nam de activiteit van de barometermakers aan het meer af. Toch verdween ze niet geheel. In 1980 verhuisde de Duitser Emil Diefenbacher van Konstanz naar Como en begon daar in Monte Olimpino (een wijk van Como) een "School voor glasblazen en maken van thermometers", waar hij vele gespecialiseerde vaklieden opleidde (niet alleen voor thermometers maar ook voor andere meetinstrumenten). De bekendste van hen was Pietro Catelli, die in 1945 Artsana stichtte, een kleine onderneming die nu een hele grote is en die over een breed terrein werkt, van sanitaire artikelen tot producten voor kinderen onder de naam Chicco, tot injectienaalden en

thermometers toe. Deze Pietro trouwde met Licia Bianchi uit Brunate en heel wat inwoners van dit dorp werken in deze onderneming.

---

[i] Nieuwsbrief 5/2008, *Volta*
[ii] Marco Pedraglio, *Sulle Tracce dei Baromèta di Brunate e del lago di Como*, 2007, Presso SpazioStampa, Cantù
[iii] Angela Borelli, *Germasino - la sua storia, le tradizioni e il dialetto*, 2004, Nuova Editrice Delta, Gravedona-Como
[iv] Giovanni Galli, *Racconti di lago*, 2012, Ed. Lariologo, Como
[v] Bert Bolle, *Barometers in Beeld*, 1983, Uitg. De Tijdstroom, Lochem